

УДК 282 : 261.7

І. В. Шостак,*доцент, кандидат історичних наук, завідувач кафедри політології Національний університет «Острозька академія»*

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ СТАТУСУ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена проблемі визначення статусу Римо-католицької церкви у Російській імперії з кінця XVIII – протягом першої половини XIX століть. Розглянуто законодавчу практику Катерини II, Павла I, Олександра I та Миколи I по відношенню до римо-католиків. Доведено, що головною лінією в релігійній політиці царизму стало узалежнення РКЦ від світської влади та обмеження впливу Ватикану.

Ключові слова: Римо-католицька церква (РКЦ), Ватикан, Колегія духовних справ, Департамент до Справ Католицької Церкви, Римо-католицька духовна колегія.

Законодательное закрепление статуса Римско-католической церкви в Российской империи в первой половине XIX века

Статья посвящена проблеме определения статуса Римско-католической церкви в Российской империи с конца XVIII – в течение первой половины XIX веков. Рассмотрена законодательная практика Екатерины II, Павла I, Александра I и Николая I по отношению к католикам. Доказано, что главной линией в религиозной политике царизма стало определение зависимости РКЦ от светской власти и ограничения влияния Ватикана.

Ключевые слова: Римско-католическая церковь, Ватикан, Коллегия духовных дел, Департамент Католической Церкви, Римско-католическая духовная коллегия.

Legal status of the Roman Catholic Church in the Russian empire in the first half of 19th century

The article deals with the status of the Roman Catholic Church in the Russian Empire in the late 18th – during the first half of the 19th century. The legislative practice of Catherine II, Paul I, Alexander I and Nicholas I of the Roman Catholics are studied. It is shown that the main line in the religious policy was dependence church of secular power and limiting the influence of the Vatican.

Keywords: *Roman Catholic Church, the Vatican, the Board of Religious Affairs, the Department of the Interior to the Catholic Church, the Roman Catholic Theological College.*

З кінця XVIII ст. російська влада постала перед складним питанням врегулювання відносин із римо-католиками. Для цього необхідно було розробити відповідну політику та знайти найбільш оптимальний варіант взаємостосунків із Римо-католицькою церквою. Пошук законодавчого вирішення окресленої проблеми забрав доволі багато часу, усе XIX та початок XX ст. і був перерваний революційними подіями.

До вироблення нових засад релігійної політики кінця XVIII – першої третини XIX ст. російську владу спонукало декілька причин. Перша причина була зумовлена збільшенням кількості римо-католицького населення та духівництва. Відповідно, їх вже неможливо було контролювати лише зовнішнім наглядом. По-друге, вплив римо-католицького кліру був значним, тому влада потребувала його лояльності. Третя причина полягала в тому, що посилювався прихований конфлікт між Ватиканом та самодержавством, оскільки перші бажали продовжувати контролювати римо-католицький клір та населення, а другі не могли допустити, щоб мешканці Російської імперії мали ще один орган управління, окрім православного государя. Тому, з одного боку, законодавчі акти кінця XVIII – першої половини XIX ст., направлені на визначення статусу Римо-католицької церкви, носили стриманий характер, з іншого – вони обмежували можливості римо-католицького духівництва, як у плані підпорядкування Ватикану, так і у економічній, суспільній та духовній діяльності на теренах імперії. У цей час відбувається складний процес церковно-адміністративного поділу та намагання поставити Римо-католицьку церкву у Російській імперії під безпосередній контроль царської влади. У цьому полягає актуальність досліджуваної тематики.

Вивчення зазначеної проблематики ґрунтується на історіографічному та джерельному матеріалі, що висвітлюють окремі аспекти досліджуваної проблеми. Джерельна база дослідження складається з широкого комплексу опублікованих джерел. До опублікованих джерел належать «Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению Римско-католической церкви в России», видані І. Белоголовим, «Відомості до історії Церкви і католицької релігії, підлеглих російському пануванню», зібрані та опубліковані С. Шантиром. Це збірки документів загальноімперського значення. Вони містять важливий актовий матеріал. При цьому варто звернути увагу на той факт,

що М. Живчинський назвав працю С. Шантира тенденційною, не зважаючи, що автор у передмові наполягав на відсутності будь-яких фальшивих свідчень. Основу дослідження становлять праці українських та польських дослідників, а саме Е. Зваричука, о. Б. Кумора, о. Й. Висоцького, М. Лорета тощо.

Мета дослідження полягає у тому, щоб розкрити процес законодавчого закріплення статусу РКЦ у першій половині XIX ст. у межах Російської імперії.

На формування правового становища католиків в Російській імперії вплинули наступні фактори. Розширення території імперії у XVIII ст.: приєднання Прибалтики, поділи Речі Посполитої, в результаті яких частина католиків опинилася на території Російської імперії. Наявність географічних областей розміщення католиків: ними були німецькі колонії Поволжя, півдня Росії, Криму, Санкт-Петербурга, Закавказзя та інші області Російської імперії [4, с. 3–10].

Дослідження джерел дозволяє говорити про те, що законодавче регулювання становища Католицької церкви в Росії пов'язано в першу чергу з збільшеною кількістю підданих-католиків. Починаючи з прибалтійських завоювань Петра I і закінчуючи поділами Речі Посполитої – кількість таких підданих суттєво збільшилася до кінця XVIII ст. [4, с. 12].

Проблема католицизму, а точніше проблема політики щодо віросповідань, з'явилася у православній Російській імперії вже одразу після першого поділу Речі Посполитої. У релігійних справах в імперії формально користувалися указом царя Петра I від 16 лютого 1702 р., за яким дозволялося відправляти богослужіння у приватних будинках за умови відсутності власних храмів. Отож, офіційно з 1702 р. в державі існувала толерантність. 18 вересня 1773 р. з Річчю Посполитою було підписано т.зв. Петербурзьку конвенцію. Згідно з нею католики обох обрядів, що переходили під російське панування, отримували гарантії вільного віросповідання із збереженням костелів і маєтків, які їм належали до 1772 р. [11, с. 66].

Політика цариці Катерини II щодо релігійних питань носила наступний характер – підпорядковувати церкву своїм інтересам і абсолютній владі. У цьому ж напрямку вона здійснювала свої політику і наміри щодо Католицької церкви, розвинена структура якої опинилась на території Росії уже після першого поділу Речі Посполитої [12, с. 102].

Цариця Катерина II, прийнявши присягу від нових підданих і запевнивши їх у релігійній толерантності, отримала альтернативу відносно організації церковних відносин на захоплених теренах. До уваги бралися два варіанти:

- порозумітися із Ватиканом і унормувати релігійну ситуацію за посередництвом і безпосередньої участі папи Римського;
- узалежнити устрій і організацію Католицької церкви від своєї абсолютної влади без участі в цьому процесі Апостольської столиці [13, с. 175].

Розрізнене і несистематичне регулювання вже не могло принести позитивних результатів державі. Чисельність представників католицизму в Росії викликала необхідність законодавчого оформлення їх становища. Це було зроблено в 1769 р. Першим кроком на шляху до такого законодавчого врегулювання став «Регламент», виданий Катериною II у 1769 р. для католицької громади Петербурга, норми якого потім були поширені і на московську общину [4, с. 12].

«Регламент» став відправною точкою для відносин між урядом і російськими католиками: він отримувало контроль над католицької церковної організацією і її діями. Будь-яка можливість пропаганди з самого початку виключалася [4, с. 14].

Інше проблемне питання полягало в тому, що у Російській імперії до кінця XVIII ст. Католицька церква не мала сталої територіальної організації. Через незначну кількість віруючих не було поділу на єпархії та митрополії. У цей час становище Католицької церкви у Російській імперії визначали два чинники: підпорядкування православ'я самодержавству і падіння значення і ваги папства на світовій політичній арені. Формування нових кордонів дієцезій стало важливим для вирішення завданням. З цієї метою Катерина II 14 грудня 1772 р. видала указ, відповідно до якого мав бути призначений новий єпископ для усієї Росії. Апеляційною інстанцією у адміністративно-церковних справах ставала Колегія духовних справ (Justickolegium, Юстиць-Колегія), а найвищою інстанцією – сенат [10, с. 111–128]. Колегія духовних справ була заснована ще у 1769 р. як головна інстанція у церковних адміністративно-дисциплінарних справах. В указі заборонялося наvertати православних у католицизм [10, с. 111–128].

Катерина II указом від 26 січня 1782 р. призначила С. Сестренцевича моголівським архієпископом. Архієпископ отримав право призначати священиків у парафіях і настоятелів монастирів, але лише з числа російських підданих. Йому було наказано створити консисторію, до якої мав увійти делегат від цивільної влади [13, с. 175–200].

Логічним продовженням політики подвійних стандартів став трактат, підписаний 11 липня 1793 р. у м. Гродно з королем Польщі, який проголосив, що Римо-католицька церква, яка потрапила під владу Російської імперії, отримує всі права та привілеї, а римо-католиць-

кому духовенству надаються всі громадянські права, і йому дозволено користуватися своїми маєтками та безперешкодно виконувати духовні треби. Імператриця запевнила представників РКЦ, що вона і її нащадки залишать непорушними головні засади римської віри [6, с. 314]. Відтак Катерина II заклала правові підвалини, генеральну лінію взаємовідносин РКЦ з російською владою, вперше спробувала обережно обмежити вплив римо-католицького кліру на населення та підпорядкувати їх російській владі [5].

Після територіальних змін, як результату другого та третього поділів Речі Посполитої, цариця Катерина II указом від 27 вересня 1795 р. «Про заснування для Римського сповідання в губерніях Мінській, Волинській, Подільській, Брацлавській і Вознесенській двох єпархій – Пінської і Летичівської» ліквідувала Віленське, Інфлянтське, Київське, Кам'янецьке, Луцьке римо-католицькі єпископства [3, с. 43].

Наступник Катерини II на царському троні Павло I 26 лютого 1797 р. видав указ про утворення Департаменту до Справ Католицької Церкви. Департамент мав бути апеляційною інстанцією у дисциплінарних справах священників і у справах одружених пар як римо-католицького сповідання, так і греко-католицького [9, с. 209–215]. Наступного року, 29 січня, Павло I призначає головою Департаменту моголівського архієпископа С. Сестренцевича. З іншого боку, цим же указом він забороняє греко-католицьким єпархіям мати своїх представників чи членів у цьому департаменті. Таким чином, у вирішенні церковних питань у Російській імперії над архієпископом С. Сестренцевичем був лише сенат як апеляційна інстанція [1, с. 234–246]. Про ці зміни було повідомлено папу Пія VI.

Через кілька місяців, після переговорів, які від імені Ватикану вів нунцій Л. Літта, зі сторони російського уряду ієрархічний устрій Католицької церкви було урегульовано імператорським указом «Про буття в Росії для сповідників римської віри шести єпархій», підписаним 28 квітня 1798 р. Згідно указу затверджувалися: Моголівське архієпископство і 5 єпископств. Уся адміністративна влада належала єпископові [2, с. 112].

Треба відзначити, що на відміну від Катерини II, Павло I законодавчим актом від 7 березня 1799 р. на офіційному рівні встановив пряме підпорядкування підвладного римо-католицького духовенства російським законам та розпорядженням [7, с. 589.] Відтак за короткий час свого правління Павло I зробив рішучі кроки у бік посилення контролю діяльності РКЦ, остаточно ліквідував самостійність монастирського життя римо-католицьких орденів, підпорядкувавши їх

єпископам, а також вперше на офіційному рівні проголосив, що головою всіх церков в Російській імперії є імператор [5].

Прослідкуємо ситуацію Римо-католицької церкви в Російській імперії за царя Олександра I за його указами. Указом від 13 листопада 1801 р. було ліквідовано Департамент до Справ Католицької Церкви. Замість Департаменту створено Римо-католицьку духовну колегію, яка була підконтрольна сенату. 25 жовтня 1807 р. видано указ про заборону римо-католицькому духовенству приєднувати греко-католиків до РКЦ. 25 липня 1810 р. було створено вищий орган управління церковними справами – Головне управління духовних справ іноземних вірувань. Воно було підконтрольне сенатові. Указом від 14 липня 1819 р. римо-католицькому духовенству було заборонено «будівництво своїх церков без потреби». Губернським адміністраціям надавалися функції контролю за дотриманням цього указу. У 1822 р. цар Олександр I заборонив теологічні навчання за межами кордонів Російської імперії. Римо-католицьке духовенство імперії могло отримувати вищу освіту лише у Вільно (до 1832 р.), Петербурзі (з 1832 р.) та Варшаві (до 1864 р.) [3, с. 61–63].

Наступник Олександра I, його молодший брат, цар Микола I надалі продовжував політику підпорядкування Римо-католицької церкви, а також обмеження її від керівництва з Риму. Ряд імператорських указів, що стосувалися управління Римо-католицькою церквою в Російській імперії, було видано у 1830 р.:

- від 1 лютого «Про заборону римо-католицькому духовенству приймати за будь-яких обставин у себе людей грецького вірування, ані для наставляння у вірі, ані для духовних потреб» – з метою обмеження впливу римо-католиків на православних, збільшення чисельності перших шляхом навернення,

- від 10 березня усі документи та листи з Ватикану мали йти лише через Міністерство внутрішніх справ імперії,

- від 10 червня «Про заборону людям греко-російської та уніатської віри найматися в служіння при католицьких монастирях» – з метою не допустити духовного впливу на місцеве населення католиків,

- від 15 липня «Про заборону без дозволу виїжджати римо-католицьким монахам з Росії в Царство Польське» – через бажання припинити контакти із католиками і патріотичними об'єднаннями, які мали там місце,

- від 30 вересня «Про заборону одруження православних з католиками» – знову ж, щоб у змішаних сім'ях не допустити поширення католицизму,

– 10 вересня вийшов черговий указ про заборону римо-католицькому духовенству навертати православних у свою віру. Як покарання за порушення цього наказу пропонувалося висилати з парафії католицьких священиків, вигнання монахів та закриття монастирів, а членів консисторії, де стануться такі випадки – звільняти [3, с. 60–65].

Конкордат, підписаний 3 серпня 1847 р. між Російською імперією та Апостольською Столицею, став важливим досягненням у переговорах усієї першої половини XIX ст. Ним було закріплено реорганізацію адміністративно-територіального устрою РКЦ в імперії. З огляду на специфічне положення Римо-католицької церкви в Росії і на брак папської нунціатури встановлювалися досить широкі церковні прерогативи моголівського архієпископа. Як голова Департаменту до Справ Католицької Церкви мав безпосередній контроль над усіма церковними справами в імперії. Проте практика показала, що багатьма положеннями конкордату у здійсненні своєї політики по відношенню до Римо-католицької церкви царська влада і не збиралася керуватися. Наступного, 1848 р., положення конкордату були підтверджені буллою папи Пія IX від 5 липня та іменним імператорським указом від 29 грудня [8, с. 198].

Таким чином протягом першої половини XIX ст. російська влада спрямувала свої зусилля на вирішення актуального на той час питання – визначення статусу РКЦ, чисельність віруючих і духовенства якої в цей час суттєво зросли. Головною лінією в релігійній політиці царизму стало узалежнення РКЦ від світської влади та обмеження впливу Ватикану.

Список використаних джерел та літератури:

1. Батюшков, П. Н. Вольнь : Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – 126 с.
2. Белоголов, И. Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению Римско-Католической Церкви в России. – Т. 1: 1762–1825 гг. – Петроград, 1915. – 484 с.
3. Білоусов, Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія : Історичний нарис. – Житомир, 2000. – 314 с.
4. Булавина, М. А. Правовое положение Католической Церкви в России в XVIII веке // Автореф. дис... канд. юр. н. : 12.00.01 – теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве. – Москва, 2008. – 26 с.
5. Зваричук, Е. О. Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. // Історія (збірка наукових праць) : Збірник праць. – Київ, 2009.

6. Полное Собрание Законов Российской империи (ПСЗРИ). – СПб. : Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830. – Т. 23. – № 17141. – С. 314.
7. ПСЗРИ. – Собр. 1. – СПб. : Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1830. – Т. 25. – № 18892. – С. 589.
8. Kumor, B. Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918). – Kraków, 1980. – 744 s.
9. Kumor, B. Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim (1772–1815) // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań ; Warszawa, 1979. – t. II: 1764–1945. – Cz. 1: 1764–1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 209–219.
10. Loret, M. Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I // Przegląd Powszechny. – T. 179. – R. 45 (1928). – S. 111–284.
11. Szantyr, S. Zbiór wiadomości o Kościele i religii katolickiej w cesarstwie Rosyjskim. – Cz. II : Wiadomość do dziejów Kościoła i religii katolickiej panowaniu rosyjskiemu podległych. – Poznań, 1843. – 405 s.
12. Sznarbachowski, F. Początek i dzieje rzymskokatolickiej łucko-żytomierskiej obecnie łuckiej. – Warszawa, 1926. – 272 s.
13. Wysocki, J. Kościół Katolicki w zaborze rosyjskim w latach 1772–1815 // Historia Kościoła w Polsce. – T. II : 1764–1945. – Cz. 1 : 1764–1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – Poznań ; Warszawa, 1979. – S. 175–208.